

Marie Čechová a kolektiv autorů

jazykověda

ČEŠTINA

ŘEČ A JAZYK

2., přepracované vydání

SV

ŘEČ

ČEŠTINA

ŘEČ A JAZYK

prof. PhDr. Marie Čechová, DrSc., a kolektiv

Čeština – řeč a jazyk

2., přepracované vydání

ISV nakladatelství
PRAHA 2000

Autorský kolektiv

Předkládaná kniha je výsledkem týmové práce, při níž jednotlivé kapitoly zpracovali:

Předmluva – *Marie Čechová*

- I. Obecné výklady – *Marie Čechová*
- II. Zvuková a grafická stránka jazyka – *Zdeněk Hlavsa, Miloš Dokulil*
- III. Pojmenování a slovo
 1. Pojmenování – *Marie Čechová*
 2. Slovo – *Marie Čechová*
 3. Slovní druhy – *Marie Čechová*
 4. Tvoření slov – *Miloš Dokulil*
 5. Mluvnické významy slov – *Marie Čechová*
 6. Soustava tvarů slov – *Zdeňka Hrušková*
- IV. Výpověď a věta – *Josef Hrbáček*
- V. Komunikát a text – *Marie Čechová*
z toho část „Výpovědní spojení a jeho formy“ – *Josef Hrbáček*

Recenzenti 1. vydání:

prof. PhDr. Alexandr Stich, CSc.

PhDr. Antonín Tejnor

© prof. PhDr. Marie Čechová, DrSc., za kolektiv, Praha 2000

© ISV nakladatelství, Praha 2000

ISBN 80-85866-57-9

4. Styl jako vlastnost komunikátu a textu

Styl bývá běžně chápán jako **záležitost parolová/řečová/komunikační**, neboť právě individuálnost jazykového projevu a individuálnost stylu tohoto projevu jsou veličiny neoddelitelné, jedna je podmínkou druhé.

Ale styl je i **záležitostí systémovou, jazykovou, tedy textovou** (v našem chápání). To lze doložit existencí stylových norem s vymezením objektivních stylů, stylových typů a stylových vrstev (Jedlička 1970). Vymezení stylových vrstev je založeno na relativně stálých stylových vlastnostech jazykových prostředků. Přitom samozřejmě je nutno zvažovat vliv kontextu a situace na vyznění stylově příznakových prostředků. Kontext může obměnit, nebo dokonce zcela obrátit stylový účín určitého prostředku (viz ironie, satira).

Vlastností komunikátu a textu je tedy i jeho styl (sloh). Styl má integrační funkci a tím se podílí na výstavbě smyslu projevu, má funkci charakterizační: diferencuje jeden projev od jiného a naopak přiřazuje ho k určitému druhu textů.

Styl je vlastností nejen jazykového projevu, ale různých lidských výtvorů, existuje styl architektonický (např. románský, gotický), styl literární (např. romantický, realistický), ale i styl životní (asketický, rozmařilý), sportovní styl (např. různé styly skoku do výšky), styl oblékání (romantický, sportovní), styl bytového zařízení („Ludvík“, biedermeier).

Jazykový styl bývá vymežován jako způsob výběru a uspořádání jazykových prostředků v jazykových projevech. To je chápání užší, vymezené podle hlavních činností, které při tvorbě projevu probíhají, na rozdíl od širšího pojetí, podle něhož **styl (sloh) je jednotící (sjednocující) a diferencující princip jazykového projevu**: právě podle stylu mnohdy poznáme jeho autora (odlišíme např. styl Karla Čapka a Vladislava Vančury), nebo aspoň zařadíme projev do určité doby nebo k literárnímu směru (jde-li např. o báseň poetickou nebo realistickou).

Podmínkou stylu je existence variantních, tj. synonymních prostředků, mezi nimiž se vybírá (srov. např. básně věnované měsícům březnu a listopadu od K. Tomana × V. Nezvala × Fr. Hrubína × J. Seiferta); **podmínkou stylu je tedy možnost vyjádřit totéž různými způsoby.**

4.1 Stylotvorní (slohoví) činitelé

Styl konkrétního jazykového projevu je závislý na jeho autorovi: na autorově vzdělání, na jeho vyjadřovacích schopnostech, na jeho osobních vlastnostech a sklonech i na jeho okamžitém stavu, na jeho náladě apod. **Individuální styl autora tedy závisí na uvedených individuálních, subjektivních činitelích.**

Kromě toho styl každého jazykového projevu závisí na mnoha činitelích na autorovi nezávislých, na slohotvorných činitelích objektivních. K nim patří:

1. **funkce projevu** (tj. komunikační záměr – např. chceme někoho poučit, chceme někoho ovlivnit, chceme někoho přesvědčit o něčem) – bývá pokládána za nejvýznamnější slohotvorný činitel;

2.a) **forma projevu**: mluvená nebo psaná. Při recepci mluveného projevu se (na rozdíl od psaného) posluchač zpravidla nemůže znovu k textu vrátit (není-li text nahrán), může sledovat jen určité množství informací v daném okamžiku. Proto mluvený projev bývá formulován jednodušeji, převažuje v něm prostší větná stavba, nehromadí se v něm fakta...;

b) rovněž **forma kontaktu** ovlivňuje formu projevu; např. to, zda všichni komunikanti jsou současně přítomni, či nikoli, zda text sledují ve stejném, nebo různém prostředí, ve stejném, nebo různém čase, zda jde o komunikaci přímou, či zprostředkovanou (přes někoho třetího);

3. **situace**, do které projev vstupuje; k ní patří: místo, čas, prostředí i kontext, do kterého se projev vřazuje. Podobu textu ovlivňuje to, zda jde např. o veřejný, popř. dokonce oficiální projev (srov. politická, soudní řeč, kázání, přednáška, referát aj. vystoupení před větším okruhem lidí), nebo o projev soukromý, popř. intimní. V posledním období však rozdíly v komunikační situaci někteří autoři (někdy i úmyslně) nerespektují;

4. **adresát projevu**: jinak formulujeme text určený laikům, jinak odborníkům, dospělým, dětem, i když se komunikáty týkají téhož předmětu;

5. **připravenost × nepřipravenost projevu**: projevy připravené bývají uspořádanější, promyšlenější po stránce obsahové i výrazové než nepřipravené.

4.2 Druhy stylu

Styly lze dělit především na **individuální** (styly jednotlivých autorů) a **objektivní**. Objektivní styly můžeme lišit např. podle funkce nebo podle formy projevu. Individuální styl bývá podřízen stylu objektivnímu (např. publicista zpravidla respektuje principy stylu publicistického apod.).

Podle funkce dělíme objektivní styly na tyto základní funkční styly (slohy):

1. **prostěsdělovací** (běžnědorozumivací), užívaný v neoficiálním a neveřejném styku při sdělování každodenních skutečností; řadí se k němu **styl konverzační**;

2. **odborný**, který se člení na vědecký, praktický odborný a popularizační – podle stupně odbornosti a podle toho, komu je projev určen; někdy bývá v jeho rámci vyčleňován i styl **učební**;

3. v poslední době se z odborného stylu vyčleňuje styl **administrativní**, úřední, jednací;

4. **publicistický**, tj. styl novin a jiných hromadných sdělovacích prostředků, včetně rozhlasu i televize, a jiných textů, jejichž účelem je adresáta nejen informovat, ale i přesvědčovat, získávat pro něco;

5. někdy se ze stylu publicistického vyčleňuje jako samostatný **styl řečnický**, styl veřejných a oficiálních mluvených projevů (srov. např. soudní řeč, kázání), jindy se tento styl chápe ještě jako součást stylu publicistického;

6. **umělecký**, tj. styl projevů básnických, prozaických (beletristických) i dramatických;

7. na pomezí stylu odborného a uměleckého se vyčleňuje **styl esejistický**. Eseje mívají úvahový ráz, úvaha se přitom kombinuje např. s popisnými a výkladovými partiemi, které představují fakta, nad nimiž pak autor medituje. Při těchto úvahách si nepočíná

jako autor čistě vědeckých statí, ale obdobně jako umělec přistupuje k tématu subjektivně a volí i obdobné rozmanité vyjadřovací prostředky, často obrazné, užívá přenesených pojmenování, frazémů, paralely, kontrastu apod.

Toto členění nerozlišuje styly podle toho, zda mají funkci jednu – **styly simplexní**, nebo funkcí více – **styly komplexní**. Stylem simplexním je styl prostěsdělovací – má funkci zpravovací, styl konverzační – má převážně funkci kontakto­vou, styl praktický odborný i vědecký – mají funkci odbornězpravovací – liší se jen zaměřením praktickým × teoretickým, styl umělecký – má v popředí funkci estetickou. Ostatní výše uvedené styly jsou komplexní: styl publicistický má funkci přesvědčovací a zpravovací, styl administrativní zpravovací a řídicí, styl esejistický zpravovací a estetickou.

Z hlediska společenské prestiže se styly třídí na **vyšší** (umělecký, vědecký, event. esejistický) a **nižší** (prostěsdělovací...).

V rámci různých stylových oblastí se uplatňují rozmanité slohové útvary a postupy, jejich obměny a kombinace.

4.3 Slohové útvary a slohové postupy

Rozlišují se tyto základní slohové útvary:

- zpráva a oznámení
- vypravování
- popis
- výklad
- úvaha

Slohové útvary jsou zobecněné druhy jazykových projevů, založené na tzv. slohových postupech. **Slohový postup** je abstraktní modelová struktura způsobu podání, zpracování tématu.

Rozlišují se slohové postupy:

- informační (sdělovací, oznamovací)
- vyprávěcí
- popisný
- výkladový
- úvahový

Dva posledně jmenované postupy bývají někdy spojovány do postupu společného, výkladově-úvahového.

Informační slohový postup podává fakta (co, kdy, kde se stalo nebo se stane) bez zvláštního formálního zpracování, jen ve věcných (místních, časových) nebo formálních (abecedních) souvislostech.

Vyprávěcí postup podává děje, události, příběhy jako jedinečné v jejich časovém průběhu, a proto se vyznačuje snahou o zajímavost, o napětí a to se odráží v rozmanitosti a pestrosti vyjadřování (zvláště ve využívání dějových sloves, prézentu historického při uvádění děje probíhajícího v minulosti, přímé, polopřímé, nevlastní přímé řeči...). Mezi rématy výpovědi (vět) se uplatňují vztahy kauzalitní/příčinnostní vedle temporálních/časových. Často se při vypravování uplatňuje postup shodný s postupem děje (jak jeho etapy za

sebou následovaly), jindy jde o vypravování s rámcem (vychází se z konce události a pak se vypravování vrací k jejímu začátku...). Obratný vypravěč i oba postupy působivě kombinuje. Z tematických posloupností se uplatňuje především tematizace rématu.

Popisný postup vystihuje charakteristické, příznačné rysy, znaky objektů i dějů (např. pracovních postupů – takový popis může sloužit i jako návod k činnosti) v určitém pořádku, zpravidla podle toho, jak jsou objekty uspořádány, nebo podle toho, jak děje probíhají. Předměty se popisují zpravidla v ustáleném pořadí: zdola nahoru, zleva doprava, zpředu dozadu... Postupuje se od nejdůležitějších nebo nejnápadnějších rysů k vedlejším nebo méně nápadným. Významné místo mají v popise hodnotící slova, zvláště přídavná jména a příslovecné výrazy místní, časové aj. Mezi rématy výpovědí (vět) se často realizují vztahy enumerativní/výčtové. Z tematických posloupností se uplatňuje nejčastěji průběžné téma – u popisu statického, kdežto u popisu dynamického (dějového) tematizace rématu.

Na popisném postupu je založen i popis osoby a zčásti i **charakteristika**. Při ní popisujeme osobu buď přímo (pojmenováváme její vlastnosti, např. rozlišujícími a hodnotícími přídavnými nebo podstatnými jmény) – **přímá charakteristika**, nebo nepřímo. V tomto případě se vedle popisného postupu uplatňuje i postup vyprávěcí (např. vypravujeme událost, při níž se projevil určitý charakteristický rys osoby) nebo úvahový (představují se postoje a názory příslušné osoby) – pak jde o **charakteristiku nepřímou**. Popis, zvláště přírody, s výraznými subjektivními rysy, danými přístupem autora, se označuje jako **líčení**.

Výkladový postup spočívá ve vysvětlování podstaty určitých jevů. Na rozdíl od popisování (i odborného) však postihuje vnitřní souvislosti a vztahy, podmínky vzniku a trvání jevu i jeho následky. Mezi rématy výpovědí (vět) se uplatňují často vztahy explikativní/vysvětlovací a kauzální/příčinnostní, tematické posloupnosti jsou založeny nejčastěji na tematizaci rématu. Výkladový postup spolu s (odborným) popisným jsou základní pro oblast odbornou; oba postupy jsou založeny na odborném výrazivu, **terminologii**.

Úvahový postup záleží v předkládání (prezentaci) autorových osobních názorů, zamyšlení, hodnocení, postojů k jevům skutečnosti. Tento postup se často kombinuje s postupem výkladovým (v odborné oblasti) nebo s postupem vyprávěcím (v umělecké oblasti). Autor z výkladu jevu nebo z vyprávění události vychází nebo jimi své úvahy ilustruje, doplňuje. Na rozdíl od výkladu se v úvaze uplatňují subjektivní postoje autora a to se odráží i ve volbě jazykových prostředků.

Ve vyjadřovací praxi se s jednotlivými útvary nesetkáváme zpravidla v jejich čisté podobě, spíše se v jednom jazykovém projevu vyskytují vedle sebe a v návaznosti na sebe různé slohové postupy. Např. při vyprávění události je nejdříve popsáno místo děje, také výklad nějakého zařízení se uvádí jeho popisem, po skončení výkladu může následovat úvaha o jeho budoucím praktickém uplatnění.

4.4 Vztahy funkčních stylů a slohových útvarů

Pro každou slohovou oblast/sféru, pro určitý funkční styl jsou příznačné určité formy projevu. Nelze ovšem říci, že by určité formy, slohové útvary, byly omezeny jen na jednu slohovou oblast. Např. k nejběžnějším druhům projevů prostěsdělovacích patří

oznámení, zpráva (nově i e-mailová), jednoduchý popis a prosté vypravování, běžné rozhovory, osobní dopisy.

Do **oblasti odborné** se řadí vědecká pojednání a výklady, odborné referáty, recenze, ale také učební texty a popularizační výklady a praktické odborné popisy a výklady.

Mezi nejčastější **administrativní útvary** náleží úřední dopisy, žádosti a životopisy. Všechny projevy odborné a administrativní oblasti jsou racionální, bez citového zabarvení.

Také **publicistika** zahrnuje různé formy psané i mluvené. Nejběžnější jsou úvodníky, které mají úvahový charakter a zabývají se významnými společenskými problémy, a komentáře, rovněž příspěvky úvahové, komentující konkrétní aktuální problémy, dále zpravodajské a získávací útvary (zprávy, oznámení, inzeráty, reklamy), interviewy aj.

V oblasti publicistické jsou časté i reportáže, útvary založené na popisování, v nichž autor s dokumentární přesností informuje o zajímavých místech, prostředích, dějích, a to na základě své přímé zkušenosti, dále fejetony, v nichž se autoři vyslovují k aktuálním jevům, ale vždy lehkým, humorným, někdy i ironickým způsobem s cílem kritizovat, vyvolat odezvu.

Řečnické projevy, jako řeč, proslov, přednáška, jsou většinou budovány na obdobných postupech jako projevy publicistické, popř. odborné – záleží na jejich charakteru (zda je více získávací, přesvědčovací nebo odborněinformativní). Jejich výrazným znakem je oficiálnost a mluvenost.

Umělecký styl obsahuje v rámci základních literárních druhů: lyriky, epiky, dramatu, veršovaných (poezie) i neveršovaných (proza), bohatou škálu **žánrů**, např. v poezii: píseň, sonet, óda, hymnus..., v próze: román, povídka, novela, črta..., v dramatu: tragédie, komedie. Využívá nejrůznějších slohových útvarů, vypravování, popisu, líčení (subjektivního lyrického popisu), úvahy i dalších.

4.5 Styly a spisovný jazyk

Odborné, administrativní a publicistické projevy, tj. projevy patřící k věcným stylům, mívají za základ **spisovné vyjadřování**. Jsou-li realizovány mluvenou formou, setkáváme se i v nich s prostředky z jiných útvarů národního jazyka (obecněčeské nebo nářeční podoby, profesní výrazy apod.), avšak oficiální projevy řečnické mají obvykle spisovný ráz. **Umělecký styl** na rozdíl od odborného a publicistického **využívá všech útvarů** a různých prostředků národního jazyka, od knižního spisovného jazyka přes obecnou češtinu, profesní mluvu po místní nářečí.

Oblast prostého sdělování, spontánního, **bezprestížního**, zvláště důvěrného, není omezena na prostředky spisovné. Naopak nejčastějšími prostředky této oblasti jsou v Čechách **obecná čeština** a na Moravě a ve Slezsku příslušný **interdialekt** nebo **dialekt**.

4.6 Slohové využívání jazykových prostředků

Různé druhy jazykových projevů a celé jejich oblasti jsou různě náročné na výběr jazykových prostředků. Jazykových prostředků z hlediska stylového, citového a dobového

neutrálních se užívá ve všech funkčních stylových oblastech a ve všech druzích projevu, jsou to prostředky bezpříznakové.

Vedle **neutrální stylové vrstvy jazykových prostředků** jsou **vrstvy prostředků stylově zabarvených: vrstva prostředků hovorových**, běžnědorozumivacích (*kytka, fotit, tláskat, mít pod čepicí*), odborných (*meningitida, vlys*) a uměleckých, event. **básnických** – např. starší poetismy (*luna, znoj, vesna, smavý, dštít*).

Ve spisovném projevu prostědělovacím se užívá prostředků neutrálních a hovorových, neužívá se zpravidla ani lexikálních **prostředků zastaralých a knižních** (jako je zájmeno *an, ana, ano*, výrazy *potážmo, posléze*) ani zastaralých gramatických podob, např. přechodníků, zvláště minulých.

K vyjádření osobního zaujetí a hodnocení slouží **citově zabarvené výrazy** i věty, např. zvolací, rozkazovací, přací.

V odborných textech založených na pojmovosti je nutná přesnost a jednoznačnost vyjadřování. Té se dosahuje pomocí jednoznačně užitých pojmenování, především odborných názvů/**termínů**, a propracovanou stavbou větou, která vystihuje vztahy mezi jevy skutečnosti. K tomu často slouží věty složené (jinde označované jako tzv. podřadná souvětí) a věty s bohatě rozvitými členy a polovětnými konstrukcemi.

Publicistické projevy, jež mají za cíl především přesvědčovat a získávat adresáta, usilují o aktuálnost, zajímavost, rozmanitost a působivost, a proto užívají příslušných prostředků, např. příležitostných aktualizací, jež připomínají projevy umělecké. Z oblasti odborné přebírají publicisté termíny. Tím, že jich užívají mimo odborný text, rozšiřují je, ale zároveň posouvají jejich jednoznačné užití – jde o tzv. **determinologizaci**. Pro publicistiku je vedle **aktualizace typická i automatizace vyjadřování** (opakuji se celé „bloky“ výrazů, vznikající nutností rychlé, čerstvé informace).

Vyjadřování umělecké na rozdíl od odborného, které je spíše abstraktní, pojmové, bývá konkrétní, obrazné, názorné. Autor vybírá z **prostředků synonymních**, a to podle svého osobního vkusu. Právě projevy umělecké se vyznačují největší individuálností. Všechny projevy umělecké spojuje estetická působivost.

4.7 Styl projevů mluvených a psaných

Rozdíl mezi mluveností a psaností bývá někdy zdůrazňován tak, že se dokonce vymezují dva různé jazyky, nebo se naopak popírá samostatná existence těchto dvou forem vyjadřování. Nepochybně však ve všech stylových oblastech se projevují **rozdíly mezi projevy mluvenými a psanými**. Liší se především mírou vázanosti na komunikační situaci, náročností zpracování tématu...

Projevy mluvené počítají více než psané s tím, že některé přímo nevyřčené skutečnosti jsou zřejmé ze situace projevu a ze souvislosti, mohou být implicitnější než psané. Proto z hlediska užitých jazykových prostředků mají své zvláštnosti. K nim patří časté eliptické vyjadřování v oblasti slovní, větné i textové výstavby, nedokončování výpovědí/apoziopeze, anakoluty a jiné nepravidelnosti.

Na druhé straně jsou tyto projevy více redundantní než psané, a to s ohledem na příjemce (aby vše stačil vnímat), ale i ze subjektivních důvodů autora (něco chce zdůraznit, k něčemu má osobní vztah a opakováním to projevuje...).

Mnohé v projevu dokreslují gesta a mimika autora, popř. adresáta, a jiné **mimojazykové/extralingvální**, neverbální **prostředky** doprovázející řeč.

Např. kývání hlavy ve směru vertikálním znamená u nás souhlas (u Bulharů nesouhlas), zvednutý ukazovák značí výstrahu: *pozor!*, třesení brady je znakem rozechvění mluvčího, přivřené až zavřené oči posluchače mohou signalizovat jeho nezáměr o projev (ovšem jindy soustředění na recepci projevu, přemýšlení).

Významná je **intonace** projevu, jeho frázování (členění) a **užívání pauz, síla hlasu, tempo řeči** apod., tj. **parajazykové/paralingvální prostředky**. Např. dlouhé pauzy bývají příznačné pro autorovu váhavost, zesílení hlasu může znamenat snahu vyjádřit, že jde o důležité sdělení, ale také může být odrazem autorova rozčilení – zvláště je-li zesílení spojeno se změnou výšky hlasu. V různé situaci a podle různé intonace může např. slovo *prosím* (izolované, užitě jako výpověď) znamenat žádost, nabídku, otázku, reakci na oslovení (*Prosím? != co jste říkal?! Je tady pan Nováček? Prosím /ozve se pan Nováček/*).

Projevy mluvené na rozdíl od psaných jsou bezprostřednější, bývají citově zabarvenější, protože směřují přímo k posluchači, reagují na jeho chování.

Mluvený projev klade na mluvčího jiné nároky než projev psaný. Mluvčí upravuje tempo, aby ho posluchači stačili vnímat a chápat a zároveň aby se nenudili. S ohledem na posluchače frázuje (člení větný projev na kóla /větné úseky/ a používá pauzy), přiměřeně zdůrazňuje to, co má být zdůrazněno, odstiňuje intonačně i silou hlasu projev tak, aby nebyl monotónní...

Psaný projev na rozdíl od mluveného musí být formulován přesněji, úplněji, explicitněji, aby bylo z textu – bez doprovodných znaků – zřejmé, co autor míní. Proto je psaný projev náročnější na vyjadřování souvislostí a vztahů, je pro něj typická propracovanější větná a textová výstavba a pečlivější volba jazykových prostředků než pro projev mluvený, zvláště nepřipravený.

Ať už rozdíl mezi mluveností a psaností bývá zdůrazňován tak, že se dokonce vymezují dva různé jazyky, nebo ať se naopak popírá samostatná existence těchto dvou forem vyjadřování, nepochybně mezi psaností a mluveností – přes uvedené rozdíly, jež poučený komunikant respektuje – nelze vést ostrou hranici, neboť existují projevy, jež jsou sice formou psané nebo tištěné, avšak nepřipravené, spontánní, neveřejné až soukromé, či dokonce intimní. Ty mají kombinované rysy psanosti a mluvenosti, mluví se o tzv. **psané mluvenosti**, např. v soukromé korespondenci, u e-mailové pošty... (viz i kap. I.4).

V této knize nešlo o systematické výklady stylistické, ale o zachycení vztahu mezi komunikátem, textem – a stylem.

Soustavné stylistice je věnována kniha *Stylistika současné češtiny*. Ta tvoří spolu s touto knihou *Čeština – řeč a jazyk* a s knihou *Komunikační a slohová výchova* ucelený komplex, vydaný nakladatelstvím ISV. Doplnuje ho kniha *Čeština a její vyučování*, vydaná SPN, a. s.